
ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ,
ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

Г. П. ТИМЧЕНКО

**ПРИНЦИП ЗМАГАЛЬНОСТІ В СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ:
ІСТОРИЧНИЙ І ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

У роботі здійснена спроба дослідження в історико-правовому контексті доктрини принципу змагальності і практики його реалізації в процесуальному законодавстві. Автор дійшов висновку про необхідність розробки нових підходів до розуміння змагальності як принципу здійснення процесуальної діяльності.

Ключові слова: *принцип судочинства, змагальність, процесуальна діяльність, система.*

В работе предпринята попытка исследования в историко-правовом контексте доктрины принципа состязательности и практики его реализации в процессуальном законодательстве. Автор приходит к выводу о необходимости выработки новых подходов к пониманию состязательности как принципа осуществления процессуальной деятельности.

Ключевые слова: *принцип судопроизводства, состязательность, процессуальная деятельность, система.*

In the work has been made an attempt to research a principle of adversarial in an historical and legal context of the doctrine and practice of its realization in the procedural legislation. The author comes to a conclusion about necessity of development of new approaches to understanding of adversarial as principle of realization of procedural legislation.

Key words: *legal proceedings principle, adversarial, procedural legislation, system.*

Змагальність по праву вважається одною з найдавніших форм вирішення правових конфліктів. Це, певна річ, не означає, що у початкові періоди розвитку державності були норми, котрі регламентували хід судової діяльності, форми участі в ній, методи вирішення розбіжностей, що виникали. Джерелом права переважно був звичай як загальнообов'язкове правило поведінки, котрого дотримувалися в силу доцільності, а також традиції і звички, тобто звичай по суті, закріплював саме те, що складалося в результаті багаторічної суспільної практики і відбивав,

отже, спільні цінності того чи іншого народу¹. Загальнообов'язкового характеру звичаї набували, як правило, в процесі судової діяльності, коли ставали підставою для вирішення спору, або навпаки, коли включалися у законодавчі акти, що являли собою зводи звичаєвого права (такими були перші давні пам'ятки права, наприклад, Руська Правда)².

Одним з таких звичаїв, що виникли і були закріплені, могла бути і змагальна форма ведення процесу. А втім, Руська Правда ще не вказує на змагальність як на принцип розгляду справ. Але участь сторін у доказуванні своєї правоти, безумовно, підкреслює змагальний характер давнього судового процесу. Так, сторони у процесі самі визначали факти, що потребують доказування, і докази на їх підтвердження. Роль судді зводилася до неупередженої оцінки зібраних доказів і як «неначе стороння особа, посередник вносив рішення про правоту або винуватість сторін за одними лише доказами, ними наведеними, не звертаючи уваги на всі інші, ними забуті або навмисно не подані»³.

У ході подальшого розвитку і вдосконалення багатьох державно-правових інститутів назріла необхідність і в регламентації основних засад судової діяльності, більш докладного, ніж раніше, описання провадження судового процесу. В XVI ст., за свідченням О. В. Немировської, робота із систематизації місцевого права завершилась виданням у 1529 р. білоруською мовою першого в Європі зводу законів – Статуту Великого князівства Литовського, котрий, хоча й не розподіляв чітко цивільний і кримінальний процеси, але передбачав процес обвинувальний, за умовами якого потерпілий або його представник повинні були самі збирати докази та подавати їх суду. При здійсненні злочинів проти держави або церкви застосовувався слідчий процес⁴. На змагальний характер судочинства з елементами слідчості вказують і дослідники Магдебурзького права⁵.

Подальше зміцнення державної влади не могло не відбитися на характері процесу – поступово більш вагомою стає роль суду, що в основному відбувалося шляхом розширення його повноважень у сфері встановлення фактичних обставин справи і обмеження процесуальних можливостей сторін. Хоча не можна сказати, що відразу процес набув ознаки слідства. У ході судового розгляду вивчалися подані сторонами документи (гл. X, ст. 167-172, 175, 181 та інші Соборного Уложення 1649 р.). Згодом згідно з Соборним Уложенням суддя вже мав право приймати докази чи, навпаки, відмовляти у їх прийнятті, встановлювати справжність, значення і силу кожного із поданих доказів (гл. X, ст. 168).

У такому напрямі продовжувало розвиватися процесуальне законодавство і в наступні періоди посилення державності. Але свого апогею лінія на посилення слідства у процесі, безперечно, досягла в результаті реформ Петра I. Не випадково М. Ф. Владимирський-Буданов писав, що до Петра Великого змагальні форми процесу були загальним явищем, а слідчі винятковим⁶.

Основними ознаками слідчого процесу розглядуваного періоду були таємне судочинство, застосування тортур, ще більше посилювали роль і значення письмових доказів. Норми, які регулювали судові доказування, базувалися на системі формальних доказів. Сутність цієї системи полягала в тому, що законом заздалегідь визначалася сила кожного виду судових доказів, і при оцінюванні їх суд повинен був керуватися цими формальними правилами, які визначені законодавцем. Докази поділялися на повні (або досконалі) і неповні (недосконалі). Цілковитими (найповнішими) доказами вважалися особисте зізнання та огляд речей самими судьями. Щодо свідків, то їхні показання розцінювалися в половину або третину

доказу залежно від соціального стану свідка. Свідки були поділені на класи; при рівності кількості свідків обох сторін суд повинен був віддати перевагу знатному перед незнатним, освіченому перед неосвіченим, духовному перед мирським.

Необхідність змін у сфері судочинства з плином часу ставала все більше очевидною. І до середини XIX ст. був створений проект нового Статуту цивільного судочинства. Прийняття Державною радою і затвердження Олександром II 20 листопада 1864 р. Статуту цивільного судочинства стало закономірним підсумком проведених робіт щодо реформування правосуддя. Змагальна форма ведення процесу зайняла у Статуті домінуюче місце. Так, відповідно до ст. 339 СЦС рішення суду повинно було ґрунтуватися на документах та інших письмових актах, поданих сторонами, а також на доказах, висловлених в ході усного змагання.

При цьому особливу увагу законодавство приділяло регламентації письмового змагання, в результаті якого мали бути доведені до відома суду всі юридично значущі факти, які суд міг би всебічно вивчити і покласти в основу свого рішення. Згідно з СЦС передбачався обов'язковий обмін між сторонами змагальними паперами. До їх числа входили:

1) позовне прохання, в котрому викладені обставини справи, позовні вимоги і докази, на яких ґрунтуються вимоги (ст. 257 СЦС);

2) відгук відповідача, що спростовує вимоги позивача і вказує на обставини, які свідчать на користь визнання поданого позову неправильним, і відповідні докази до цього (ст. 314, 315 СЦС);

3) заперечення і спростування (ст. 312 СЦС), в яких позивач і відповідач висловлюють думки, згідно з котрими доводи протилежної сторони слід визнати неправильними.

Усне змагання сторін відбувалося у відкритому судовому засіданні (ст. 324 СЦС). У випадку неприбуття одної із сторін на судове засідання сторона, яка з'явилася, могла дати словесні пояснення по суті справи (ст. 329 СЦС). Якщо обидві сторони з'явилися до суду, то справу не можна було вирішити без змагання позовників (ст. 72, 173, 330, 769 СЦС). Суть цього змагання полягала у виступах по черзі позивача і відповідача, котрі висловлювали свої вимоги, а також обставини і доводи, на яких вимоги основані, при цьому вони могли наводити нові доводи і докази, навіть не вказані у змагальних паперах (ст. 81, 331, 366 СЦС)⁷.

Проведена реформа судочинства, подібних до якої ще не знала Росія, спричинила не тільки появу і закріплення змагального процесу, але й підживила правову думку, розбудила інтерес до судової діяльності і засад, пов'язаних з нею. Змагальність як наріжний камінь судочинства стала одним із центральних предметів дослідження багатьох відомих вчених-процесуалістів. Разом з тим, бачення вченими змагальності, перспектив її розвитку інколи суттєво відрізнялися. Неоднакові підходи дали той позитивний ефект, що дозволили всебічно проаналізувати проблему, зіставити всі «за» і «проти», намітити напрями удосконалення процесуального законодавства.

Дореволюційна наука процесу, докладно досліджуючи переваги змагальності, дійшла таких висновків:

– впровадження змагальної засади виправдовується властивостями суб'єктивного цивільного права: реалізація останнього може цікавити виключно лише його володаря, тому захист цього права у судовому порядку має бути поставлений у залежність від волі правомочного⁸;

– характер тих прав, про які йдеться у процесі, не припускає застосування слідчого принципу. Приватне і особливо сімейне життя повинно бути недоторка-

ним, бо якщо суду надати право самостійно здійснювати у ньому розшуки, то громадяни в більшості випадків віддадуть перевагу не зверненню до суду, а вирішенню спору іншими способами: третейським судом, мировою угодою, а іноді навіть вдадися до самоправства;

– фактичні обставини будуть краще встановлені сторонами, котрі знають, якими доказами вони можуть бути підтверджені, де їх слід шукати. Варто погодитися з С. В. Васьковським, який, розвиваючи це положення, вказує, що ніхто не знає краще ніж сторони всіх перипетій, всіх деталей їхніх правових відносин, де саме слід шукати необхідні у справі докази;

– сторони більше ніж суд заінтересовані у з'ясуванні обставин справи. Намагаючись виграти справу, сторони подають суду всі докази. До цього, – пише С. В. Васьковський, – їх спонукає власна вигода, наймогутніша пружина людських вчинків. Суд же перебуває в іншому становищі: він не заінтересований у розкритті матеріальної правди ні сам по собі, ні навіть як представник державної влади, для котрої, власне, байдуже, хто із сторін переможе у процесі; для суду лише важливо, щоб перемога була одержана без порушення встановлених правил процесуального двобою;

– змагальність відповідає духу судочинства: якщо суд не обмежується контрольними функціями і сам збирає докази, то він потрапляє у положення сторони і заради правильного рішення повинен перевіряти свої власні висновки. Завдання суду – не самостійна конкретизація норм, а перевірка висновків, яких дійшли сторони, на основі норм і фактичних обставин;

– суд за наявності змагального принципу залишається неупередженим. Процес може бути добродійною акцією тільки тоді, коли сторони відчувають таку ж довіру до судді у цивільній справі, як до третейського, а не бояться суддю як поліцейського чиновника;

– змагальність призводить до розподілу праці: підготовка матеріалів покладається на сторони, які можуть користуватися послугами адвокатів. Змагальна засада – це шлях до найдоцільнішого розподілу повноважень у процесі. Сторони зобов'язані доказати свої вимоги і заперечення, а суд дослідити і оцінити наведені докази;

– реалізація змагальної засади веде до зменшення витрат праці і навантаження судів;

– принцип змагальності відкриває простір для самодіяльності сторін та спонукає їх до прояву особистої ініціативи і енергії; веде до обмеження втручання суду в приватні інтереси сторін і стимулює особисту ініціативу позивача та відповідача⁹.

Змагальність судочинства міцно укорінилася в свідомості суспільства. Навіть через 25 років після прийняття судових статутів 1864 р. їх сучасники зазначали, що навіть найзавзятіші прихильники дореформеного суду не наслідуються зараз доводити шкоду гласного суду, змагального судового розгляду та адвокатури¹⁰. Проте «батьки» судової реформи визнавали не тільки можливість, але й необхідність вдосконалення прийнятих законодавчих актів. При цьому головна трудність полягала у визначенні найвірніших напрямів цих змін з метою кращого здійснення правосуддя.

Події 1917 р. зумовили такий розвиток законодавства, в тому числі і процесуального, котрий став поверненням до слідчого судочинства. Про змагальність у колишньому її розумінні не могло бути й мови. Були відсутні будь-які гарантії справедливості судового розгляду¹¹. За основу побудови судового процесу був

прийнятий принцип встановлення матеріальної істини. Висловлювалася думка, що цей принцип стане одним з найважливіших принципів судочинства¹².

Проте змагальність як принцип і форма процесу була збережена. ЦПК 1924 р. поєднував змагальну боротьбу сторін з ініціативою і активністю суду. Кожна сторона повинна була доводити ті обставини, на які вона посилювалася як на підставу своїх вимог і заперечень (ст. 118 ЦПК), тобто докази давалися сторонами.

Водночас ЦПК 1924 р. (на відміну від Статуту цивільного судочинства 1864 р.) припускав тільки усне змагання сторін, яке проводилося в ході судового розгляду: спочатку з доповіддю виступав головуєчий, який аналізував матеріали, що подані сторонами і зібрані судом в ході підготовки справи, потім відбувалися виступи учасників процесу (їхні вимоги, за якими підставами і на основі яких доказів)¹³.

ЦПК 1963 р. фактично продовжив курс на посилення елементів слідства у цивільному процесі. По суті, конструкція змагальності в законодавстві 20-х і 60-х років ХХ ст. була ідентичною. З одного боку, прояв змагальності на всіх стадіях цивільного процесу (подання доказів сторонами, участь сторін в дослідженні доказів, судові дебати і т. д.). З другого боку, активність суду в з'ясуванні обставин справи. Відповідно до ст. 15 ЦПК суд був зобов'язаний, не обмежуючись поданими матеріалами і поясненнями, вживати всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного з'ясування справжніх обставин справи, прав і обов'язків сторін. Якщо поданих доказів було недостатньо для вирішення справи, то суд мав право в силу ст. 30 ЦПК пропонувати сторонам та іншим особам, які брали участь у справі, подати додаткові докази чи зібрати їх з власної ініціативи.

Обґрунтування сутності, джерел і змісту змагальності відбувається крізь призму законодавчого підходу до питання про неї. Так, на думку М. Г. Авдюкова, у найменуванні принципу змагальності відбилася характерне взаємовідношення учасників спору. Спір йде між сторонами, які мають протилежні інтереси. Розподіл осіб, які беруть участь у справі, за інтересами надає їхній процесуальній діяльності форму змагання. Звідси принцип змагальності¹⁴.

М. А. Гурвич у ряді своїх робіт визначав змагальність як принцип, котрий виявляється в тому, що особи, які беруть участь у справі, і передусім сторони, доповідають про важливі для справи юридичні факти і подають необхідні докази, підтримуючи свої вимоги і заперечення і обстоюючи у судовому спорі свою правоту. Принцип змагальності регулює формування фактичного і доказового матеріалів судової справи, визначає дії сторін у доказуванні, надає їм належні права і покладає на них відповідні обов'язки¹⁵.

Оригінальне трактування змагальності дав В. М. Семенов. Він заперечував існування самостійного принципу змагальності, посиляючись на те, що всі положення, які визнаються елементами принципу змагальності, насправді є елементами інших принципів цивільного процесуального права.

Цю обставину В. М. Семенов обґрунтовував тим, що існує рівноправність сторін при змагальній формі судочинства. Ця рівноправність включає: закріплені в законі права сторін, покладені на них рівні процесуальні обов'язки, надання сторонам рівних можливостей для реалізації прав і виконання обов'язків, однакова допомога суду. Тільки таке поєднання всіх проявів рівності прав усуває будь-яке вільне розпорядження фактами і доказами і забезпечує встановлення істини. Не від змагання сторін залежить встановлення істини у справі, а від діяльності суду. Таким чином, на думку В. М. Семенова, принцип змагальності не є тією якісною особливістю, яку можна розглядати у вигляді самостійного принципу¹⁶.

Принцип змагальності продовжує залишатися в полі зору і сучасної процесуальної науки. На думку М. Й. Штефана, змагальність – це весь процес відбору фактичного матеріалу, необхідного для вирішення судом справи, форми, методи і способи дослідження цього матеріалу, процесуальна діяльність суб'єктів доказування, її послідовність і правові наслідки¹⁷.

О. В. Немировська у спеціальному дисертаційному дослідженні, присвяченому принципу змагальності, вказує на те, що змагальність являє собою положення, в силу котрого на стороні покладається обов'язок доказати обставини, на які вони посилаються на обґрунтування своїх вимог чи заперечень. Під час виконання цього обов'язку діяльність сторін набуває характер змагання¹⁸. У такому ж напрямі досліджувалася змагальність В. Ю. Мамницьким і Д. М. Притикую¹⁹.

Поняття «змагальність» тісно пов'язане зі словом «змагання», що припускає розгляд справи у формі спору, дискусії, суперництва сторін. Отже, змагальне судочинство – це свого роду система розгляду спорів, у котрій конфліктуючі сторони, беручи участь у дискусії, змагаючись між собою, висловлюють погляди на всі виникаючі правові питання обов'язковому суб'єкту процесуальних правовідносин – суду, котрий виносить рішення про обґрунтованість претензій тої чи іншої сторони.

Ця система з'явилася в результаті активності і взаємодії позовників, з одного боку, і суду як органу державної влади, з другого боку. В цьому плані принцип змагальності може бути розглянутий як передумова такої активності і взаємодії, як створення умов для участі в процесуальному спорі сторін і співробітництво з судом у встановленні всіх обставин справи, які мали місце в дійсності, з метою найточнішого застосування норм права до юридично значущих обставин справи і, в кінцевому підсумку, вирішення правового спору. Основу принципу змагальності складають такі елементи: 1) особи, які беруть участь у справі, мають право знати про аргументи один одного до початку судового розгляду; 2) кожній особі, яка бере участь у справі, гарантується право подавати докази суду; 3) сторонам забезпечується право заявляти клопотання, висловлювати свої доводи і міркування, давати пояснення з усіх питань, які виникають в ході розгляду справи, пов'язаних з поданням доказів, змагатися перед судом відносно суті своєї справи; 4) кожна особа, яка бере участь у справі, повинна доказувати обставини, на котрі вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень; 5) суд не збирає докази та не приймає до своєї уваги ті факти, котрі не були заявлені сторонами; 6) суд не може брати участі в процесуальному змаганні сторін та інших осіб, які є учасниками справи і т. д.; 7) суд приймає рішення на підставі того, що було досліджено в судовому процесі та доведено сторонами.

Отже, принцип змагальності – це таке основне положення, закріплене у нормах процесуального законодавства, відповідно до котрого створюються умови кожній заінтересованій в судовому захисті особі для участі в процесуальному спорі, активності і взаємодії (співробітництва) з судом у встановленні всіх обставин справи, які мали місце в дійсності, з метою найточнішого застосування норм права і вирішення правового спору.

1. *Самсонов В. В.* Состязательность в гражданском процессуальном праве: Дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1999. – С. 10–11. 2. *Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.* / За ред. І. Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. 3. *Кавелин К. Д.* Основные начала русского судостройства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до учреждения о губерниях. – М.: Тип. А. Семена, 1844. – С. 48–49. 4. *Немировська О. В.* Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій

практиці: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1999. – С. 15–16. **5.** *Резніков А. В.* Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис). – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – С. 90. **6.** *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. – К.: Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1900. – С. 664. **7.** *Фокина М. А.* Теория и практика доказывания в состязательном гражданском судопроизводстве. – Домодедово: ВИПК МВД России, 2000. – С. 32–35. **8.** *Нефедьев Е. А.* Учебник русского гражданского судопроизводства. – М.: Универ. тип., 1904. – С. 141. **9.** *Афанасьев С. Ф.* Проблема истины в гражданском судопроизводстве: Дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1998. – С. 117–118. **10.** *Джаншиев Г. А.* Основы судебной реформы. – М.: Статут, 2004. – С. 37; *Фокина М. А.* Состязательность в гражданском судопроизводстве: закономерности и исключения. – Саратов, СЮИ МВД РФ. – 1999. – С. 27. **11.** Вже перші декрети про суд скасували складання присяги, таємницю купецьких та інших книг і надали суду свободу допущення тих чи інших доказів. Див.: *Клейнман А. Ф.* Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 26. Декрет про суд № 2 від 7 березня (22 лютого) 1918 р. передбачав, що відносно доказів суд не обмежений жодними формальними міркуваннями і від нього залежить, чи допустити за обставинами справи ті чи інші докази. Суду надавалося право вимагати подання доказів від третіх осіб. Див.: *Курс советского гражданского процессуального права* / Отв. ред. А. А. Мельникова. – М.: Наука, 1981. – Т. 2. – С. 407. **12.** *Инструктивное письмо № 1 1926 г.* Верховного Суда РСФСР // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – № 22. – С. 701. **13.** *Фокина М. А.* Состязательность в гражданском судопроизводстве: закономерности и исключения. – Саратов: СЮИ МВД РФ. – 1999. – С. 31. **14.** *Авдюков М. Г.* Принцип законности в гражданском судопроизводстве. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 100. **15.** *Советское гражданское процессуальное право* / Под ред. М. А. Гурвича. – М.: ВЮЗИ, 1957. – С. 44; *Советское гражданское процессуальное право* / Под ред. М. А. Гурвича. – М.: Высшая школа, 1964. – С. 43–44; *Советский гражданский процесс* / Под ред. М. А. Гурвича. – М.: Высшая школа, 1967. – С. 38; *Советский гражданский процесс* / Под ред. М. А. Гурвича. – М.: Высшая школа, 1975. – С. 31. **16.** *Советский гражданский процесс* / Под ред. К. И. Комиссарова, В. М. Семенова. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 45; *Курс советского гражданского процессуального права* / Под ред. А. А. Мельникова. – М.: Наука, 1981. – Т. 1 – С. 165 та ін. **17.** *Штефан М. Й.* Цивільний процес. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 38. **18.** *Немировська О. В.* Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1999. – С. 8. **19.** *Проблемы науки гражданского процессуального права* / Под ред. В. В. Комарова. – Х.: Право, 2002. – С. 159; *Пристика Д. М.* Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення. – К.: Ін Юре, 2003. – С. 275–279.